

**XV-XIX. ASIR BEYAZLARINDA TAŞKENT VE PARİS
KÜTÜPHANELERİNDE TESPİT EDİLEN
ALİŞİR NEVAİ'NİN ŞİİRLERİNE DAİR BİR ARAŞTIRMA**

**Research on Alisir Nevai's Poems Found Between XV-XIX Beyaz
Collections in Taskent and Paris Libraries**

Dr. Aftandil ERKİNOV*
(Aktaran: Dr. Recai KIZILTUNÇ)**

ÖZ

Beyazlar, klasik edebiyat tarihinde önemli bir yer tutmaktadır. Beyazlarda, klasik şairlerin seçme şiirlerine ve onlara yapılan nazirelere yer verilmektedir. Hindistan, İran ve Orta Asya beyazcılık geleneğinde asıl yeri Farsça şiirler tutmaktadır. Beyazlar Orta Asya'da XVIII. yüzyıla kadar çoğunlukla Farsça şiirlerden teşkil edilmekteydi. Alishir Nevai'nin XV. asır beyazına alınan ilk şiiri de Farsçadır. XVIII. asrın ikinci yarısından itibaren Nevai'nin Çağatayca şiirleri de beyazlarda yer almaya başlar. XIX. asır Orta Asya beyazlarında yer alan Nevai'nin şiirleri genellikle Çağataycadır. Bu dönem beyazlarında Çağatayca şiirlere genel olarak daha çok yer verilir. Bunun en önemli sebeplerinden birisi, Orta Asya Hanlıkları döneminde, Timurilerin ve özellikle Hüseyin Baykara devrinin örnek alınmasıydı.

Osmanlı şiir mecmualarında Türkçe ve Çağatayca şiirlere XVI. yüzyıldan itibaren rastlamak mümkündür. Hatta Nevai'nin Çağatayca şiirleri ilk önce Osmanlı şiir mecmualarında yer alır. Bu durum, saray dilinin Osmanlıca oluşunun en önemli sonuçlarından biridir.

Anahtar Sözcükler: Beyaz, iki dillilik (bilingualizm), Alishir Nevai, Farsça, Çağatayca

ABSTRACT

Poetical anthologies, *bayâz*, are one of the sources for the study of the complex problem of Persian-Chaghatây literary bilingualism in pre-modern Central Asia. These sources contain up to several hundred verses by many different classical and local poets writing in both languages, compiled in one volume. Since each *bayâz* manuscript is virtually unique by its contents, it can be considered as a "photography" of literary tastes, practices, and notions of literary criticism in a given place, milieu, and period of time. The analysis of *bayâz* volumes copied in one single region of Central Asia but dating from different periods, as well as the study of volumes originating from different areas of Central Asia but copied in the same period of time, can bring forward much information on the evolution of literary forms and styles. More importantly, it also helps to assess the respective weight of the Persian and Chaghatây languages in the literary practices of Central Asia. We have limited our investigation to the period going from the 15th century that is the beginning of the Timurid dynasty to the 18th century when the Chaghatây language began to play a really important part in the literary milieu of the Central Asian courts.

Keywords: Bayâz, bilingualizm, Alishir Nevai, Persian, Chaghatây language

* Özbekistan Milli Üniversitesi, Özbek Klasik Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi

** Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü Öğretim Üyesi

Beyaz, şairlerden seçilen şüirler toplamıdır. Şüirler, bir derleyici veya birilerinin beğenisine göre seçilir. *Beyaz* kelimesi Arapça olup, *ak*, *aklık* anlamındadır. Adı geçen metinler karışık yazılan karalama nüsha –müsveddenin zıddıdır. Arapça uzmanı alim E. Halidov'a göre, müelliflerin hizmetinde olan profesyonel hattatların karalamalarını (müsavede, mesvûd) temize (mebyûz, mübeyyeze, beyaz) çeken. Yani basımevlerinin ortaya çıkmasından sonraki zamanda harf dizicilerin ve tashihçilerin işlerini yapan kişilerdir. Bazen bu işi, müellifin bizzat kendisi üstlenerek temize çekerken düzeltmeleri yapar.¹ “Beyaz” adlandırması, diğer coğrafyalardaki şairlerin şüir mecmualarına oranla, Müslüman doğuda daha geniş yer bulmuştur.² Beyazlardan, edebiyatçıların şüir meclislerinde ve oluşturulan musiki gecelerinde, repertuar olarak, birçok yerde istifade edilmiştir.³ Beyazlar, münferit şüir divanı tertip etmeye ihtiyaç duymayan bir kısım şair veya edebiyatçının şüirlerinden ve şüir severlerin, kendilerine yakın olan şairlerin şüirlerini, el yazma bir cilt altında toplamasından oluşur. Orta Asya’da ilk şüir mecmuaları, XV. asır sonu ve XVI. asır ortalarında çıkmaya başlamıştır. Bunların genel özellikleri şöyledir:

X-XV. asırlarda İran ve Orta Asya’daki edebi hayatla sıkı sıkıya bağlıdır. XVI. asrın ilk on yılında, edebi ilişkilerde gözle görülür değişimler meydana gelmiştir. Safeviler (1502-1736) sülalesinin siyaseti, Orta Asya ve İran arasındaki münasebetlerin tamamen kopmasına neden olmuştur.⁴ Beyazlar da bu dönemde, yani bölgesel (mahalli) edebiyatların önem kazanıp, klasik şairlerin azalması zamanında; doğan boşluğu doldurmak için ortaya çıkmıştır. XVII. asır beyazları, sayıca daha önceki dönemlere göre biraz daha fazladır. Özellikle XIX. asırda pek çok beyaz hazırlanmıştır. Beyazlar, edebiyat tarihini öğrenmede, kendine has bir materyal niteliği taşırlar. Mesela iki dilli beyazlarda Türkçe ve Farsça şüirleri bir arada vererek, kendi çapında, bu dillerdeki eserlere olan ihtiyacı gidermiş olurlar.

Beyaz edebiyatçılığında Y. İshakov, M. Hamidova ve B. Abdullayev’in çalışmaları⁵, bu sahadaki en önemli araştırmalardır. Sonraki yıllarda rutin

¹ Halidov A. B. Arabskie rukopisi i arabskaja rukopisnaja traditsija. Moskova, 1985, 157.s

² Dāneshpazhūh M. T. “Beyaz”. Encyclopaedia Iranica. C. III (3), s. 886; Nawshahi S. A. Fihristi nuskhahâyi khattiyi farsî. Munzavi Milliyi Pakistan, Karachi. İslamabad, 1404 (1983), s. 127-140; Munzavi A. Fihristi nuskhâyi khattiyi katabkhanayi Gangbakhsh. C. 1, Lahor 1357 (1978); Munzavi A. Fihristi nuskhahâyi khattiyi farsiyi Pakistan. C. 8, manzumaha (2). İslamabad 1366 (1987).

³ Hiravi N. M. Tarikhi nuskhapardâzi va taskhikhi intiqodiyi nuskhahâyi khattiy. Tahran 1380 (2001), s. 201-203.

⁴ Birtil’is İ. E. İzbrennii trudi. İstariya Literaturi i kùlturi İrana. Moskova, 1988, s. 262-365, 269.

⁵ İshakov Y. Beyaz ve Beyazcılık Tarihi// “Özbek edebiyatı Tarihi Meseleleri” Toplamı. Taşkent, 1976, s. 78-101; Hamidova M. Kolyazma Beyazlar-Edebi Memba. Taşkent 1981; Abdullayev B. Taşbasma Beyazların Bilimsel Tavsifi // Edebi Miras, 1989, 4 (50), 37-44.sayfalar.

törenlerde faydalanılan beyazlar, zaman içerisinde değişen fikirler çerçevesinde kadın âlimler tarafından da ele alınmıştır.⁶ Beyazları incelerken, bu eserlerde kullanılan “iki dillilik”i ayrı bir başlıkta incelemek gerekir.⁷ Genel olarak ele alındığında Çağatay, özellikle Nevayi şiiirlerinin, el yazma eserlerde sunuluşu konusu, çoğunlukla, tasvir çerçevesinde ortaya konulmuştur.⁸ Fakat Nevayi'nin Türkiye'deki şiiirlerinin, Orta Asya beyazlarında hangi devirlerden itibaren dâhil edildiği, bilimsel olarak henüz araştırılmamıştır.

“Türk edebiyatının büyük temsilcilerinden Nevayi'nin şiiirleri, hangi devirlerden başlayarak alınmıştır?” sorusu bizi, aynı zamanda, onun Türkçe şiiirlerinin ilk defa ne zaman beyazlara alındığı konusuyula ilgilendirmiştir. Mevcut beyazlarda Nevayi şiiirlerinin verililişi, M. Hamidov'un kaydettiğimiz kitabında hatırlatılmıştır.⁹ Hamidov'a göre, beyazlarda bulunan Nevayi şiiirleri, diğer şairler içerisinde ilk sırada gelir. Kitapta adı geçen hülâsaya gelmek için Özbekistan Fenler Akademiyası Şarkşinaslık Enstitüsü'ndeki 400 beyazdan, Çağatay edebiyatıyla ilgili el yazma beyazları esas alarak inceleme yapılmıştır. Fakat “Özbek edebiyatıyla ilgili” ibaresine 230 beyaz dâhil olsa da¹⁰ bu beyazların hangi döneme ait olduğu belirtilmemiştir. Adı geçen beyazlarda bulunan Nevayi şiiirleri, aynı zamanda daha başka yerlerde bulunduğu bir vakıadır. Fakat bundan daha önemlisi Nevayi şiiirlerinin, tarihsel olarak, beyazlara ne zamandan itibaren alındığı meselesidir. Bunun üstüne M. Hamidova'nın bilgilerinden beri aradan 20 yıldan fazla vakit geçti ve enstitü bölümleri yeni el yazmalarla zenginleştirildi. Özellikle Özbekistan Fenler Akademisine kayıtlı olan H. Süleymanov adında kayıtlı el yazmalar enstitüsü (1978-1998) kayıtlı hesabına, bu devirde yeni bulunan beyazlardan birkaçı çoğaltıldı.¹¹ Günümüzde adı geçen enstitünün el yazmalar bölümü, ÖzR FA Ebu Reyhan Biruni adındaki Şarkşinaslık

⁶ Kleinmichel S. Halpa in Choresm (Harezmi) und *âtin âyi* im Ferghanatal: Zur Geschichte des Lesens in Uzbekistan im 20. Jahrhundert. Teil 2. Berlin. 2000, (Anor 4), s. 324-338; Kramer A. Geistliche Autorität und Islamische Gesellschaft im Wandel. Studien über Frauenalteste (otin und xalfa) im unabhängigen Uzbekistan. Berlin 2002, s. 140-151.

⁷ Erkinov A. “Les copies des anthologies poetiques persan-chaghatay de la Bibliotheque nationale de France: contribution a l'etude des beyaz de l'Asie Centrale (XVe-XIXe s.)”. *Studia Iranica*. 33/2 (2004), s. 221-242. Erkinov A. From Persian poetic classicism to Timurid mannerism: Chaghatay (Turkic)-Persian bilingualism in the intellectual circles of Central Asia (1475-1900). Vienne, 2008, 270 s. (baskıda).

⁸ Hakimov M. Nevayi Eserleri Elyazmalarının Tavsifi, Taşkent 1983.

⁹ Hamidova M. Kolyazma..., 45-46.sayfalar.

¹⁰ Hamidova M. Kolyazma..., II.s.

¹¹ Katalog fendi institüti rukapiseyi. C. I, II. Taşkent 1988, 1989; Erkinov A. Manuscript Collections of the Former Uzbek Academy of Sciences Institute of Manuscripts (1978-1998). In: Manuscripta Orientalia. vol. 8, no 1, 2002, s. 36-38.

Enstitüsü'nden alınmıştır. Dolayısıyla adı geçen konuyu, yeni beyazlar esasında, kronolojik yönden, yeniden görüp, incelemeye ihtiyaç vardır.

Nevayî şiirlerinin beyazlarda yer alma tarihini belirlemede, Orta Asya'da oluşturulan beyazları esas aldık. Bu tür beyazlardan Özbekistan Fenler Akademisi Şarkşinashk Enstitüsünün El yazmalar bölümünde 740 adet ve Paris Milli Kütüphanesi'nde 12 adet bulunmaktadır.¹² Adı geçen fonlardaki beyazlar içerisinde, sadece oluşturma tarihi belirtilenlerden yola çıkarak bile konuya açıklık getirmek mümkündür. Mevcut el yazmalardan, oluşturma tarihi kaydedilmiş beyazlar yaklaşık 200 adettir (toplamı, 752'dir). Oluşturma tarihi belli olanların, toplam sayıya oranla bu kadar düşük kalmasının nedeni, beyaz hazırlayanların, düzenleme tarihini rutin bir koşul haline getirmemişleridir. Yazım tarihi belirtilmeyen 550 den fazla beyaz ise araştırmamız için gerekli cevapları karşılayamadı ve biz onlardan bu konuda gerektiği kadar istifade edemedik. Yazılış tarihi tahmini olarak belirtilen el yazmalara odaklanıp kesin sonuçlar çıkarmak ise bilimsel mantığa uzak bir tutumdur. Dolayısıyla biz sadece düzenleniş yılı kesin olarak belirtilen beyazlardan faydalandık. Yazım yılı gösterilmiş ve 20. asra kadar ulaşmış 52 adet beyaz vardır. Adı geçen miktardan 40 beyaz, XIX. asırda dizilmiş ve bunlara çok sayıda Nevayî şiiri alınmıştır. Genel olarak Orta Asya beyazlarındaki şiirleri Türkçe olarak verilen müellifler içinde Nevayî, en başta yer alır.¹³ Biz, araştırmamızda XIX. asırdan önce aktarılan ve düzenleniş senesi belirtilen XV-XVIII. asırlara ait 12 adet beyaza ağırlık verdik. Bunlar XV. asra 4 adet,¹⁴ XVI. asra, 4 adet; XVII asra, 2 adet; XVIII. asra, 2 adet beyazdır. Artık Nevayî şiirleri, bu devir beyazlarında yavaş yavaş yer almaya başlamıştır.

Aynı dönem beyazlarının kronolojisi Tablo-1'de gösterilmiştir: Tablonun birinci sütununda tertip rakamı; ikincisinde, el yazmanın bölümdeki saklanmış tarihi ve yazarın rakamı; aynı zamanda, aynı bölümdeki el yazmaları tavsif eden

¹² 2003 yılının Şubat-Mart aylarında ben, Didra şehrinde bulunduğum süre içerisinde Paris'te Fransuva Miteran adlı Paris milli kütüphanesi el yazmalar bölümünde incelemede bulundum. Bilimsel gözlemlerimiz çerçevesinde aynı fonda saklanılan el yazma beyazları araştırma maksadıyla işe koyuldum. Bu düşünceleri eyleme geçirmede bize yakından yardım eden aynı kütüphanedeki "Farsça El Yazmalar Bölümü" başkanı, Fransız Rişer ve "İran Dünyası Tetkikatları Merkezi" rehberi Bernard Urkad ve araştırmacı Mariya Şuppilerg'e en derin minnettarlıklarımı bildiririm.

¹³ Bu yönden Nevayî ile sadece Fuzulî'nin seçilmiş olması mümkündür.

¹⁴ Şunu belirtmek gerekir ki XV asırda kaydedilen adı geçen dört beyaz, Paris Milli kütüphanesinde saklıdır. Özbekistan'da saklanan beyazların en eskisi XVI. asırda geçirilmiştir. Bu bakımdan Paris beyazları hesabına Orta Asya beyazları tarihi, bir asır eskiye gider. Dolayısıyla bunları, beyazcılık tarihimizden ayrı tutmak mümkün değildir.

fihriste hatırlatma gösterilmiştir.¹⁵ Üçüncü sütun, el yazmanın düzenleniş senesini; H/M, aynı senenin hicri/miladi yıllardaki düzenlenişini bildirir. Dördüncü, beşinci ve altıncı sütunlar, beyaza alınan şiirlerin miktarını, sonunda da Fars dilindeki (F. D) ve Türk dilindeki (T. D) şiirlerin sayısını anlatır. En sondaki sütun, beyazdaki şiirlerin müellifini; kaç şair olduğunu anlatır. Burada Nevai ve Fuzuli'den sonra verilen rakamlar, ilk önceki beyazdaki şairin şiirlerinin genel sayısını, bu cümleden, parantez içerisindekiler, birincisi Farsça; ikincisi ise Türkçe şiir miktarını bildirir. Mesela, "Nevai-21 (6/15)", beyazda Nevai'nin 21 adet şiiri verilir, bunlardan 6 adet Farsça ve 15 adet ise Çağatay dilindeki şiiri ifade eder.

Tablo-IXV-XVIII asır Beyazları ve Bunlardaki Şiir ve Şairlerin Miktarı

No:	El Yazmanın Yazarı-Rakamı	Kayıt tarihi (H/M)	Şiirler	F. D.	T. D.
1.	BNF-SP- No: 1473 (B1, III, 1975)	1475	1186	1186	0
2.	BNF-SP- No: 1425 (B1, III, 1983)	1480	300	300	0
3.	BNF-SP- No: 781 (B1, III, 1971)	Rebiü'l- evvel, 892/Mart- Şubat, 1487	1643	1643	0

¹⁵ BNF-SP, Paris Milli kütüphanesindeki beyazı anlatır. ÖRŞİ, Özbekistan Fenler Akademisi Şarkşinashık Enstitüsü fonunu bildirir. Bundan başka bilgiler, aşağıdaki şu bilgileri anlatır: B1, "Blochet E. Catalogue des manuscrits persans de la bibliotheque Nationale. Paris" ("İ. Blaşi. Paris Milli Kütüphanesi Fars Dili El Yazmaları Fihristi"); CBP, "Sabreniya vastaçnih rukapisiy. Taşkent".

4.	Ancien Fonds, No: 349 (B1, III, 1974)	902/1496-97	1076	1076	0
5.	ÖRŞİ-1, No: 348 (CBP, II, 1709)	964/1556-57	149	149	0
6.	ÖRŞİ-1, No: 209/3, 6, 12 (CBP, II, 1710)	970/15562-63 -978/1570-71	234	234	0
7.	BNF-SP- No: 802 (B1, III, 1986)	XVI asır	41	41	0
8.	BNF-SP- No: 786 (B1, III, 1982)	XVI asır	46	46	0
9.	ÖRŞİ-1, No: 2812 (CBP, II, 1423-1424)	1063/1652-53-1072/1661-62	1087	1086	1 (bir beyit)
10.	ÖRŞİ-1, No: 349/2	1155/1742-43	181	179	2 dörtlük ve ferd
11	BNF-SP- No: 1735 (B1, III, 2005)	1194/1780	91	71	20

12	ÖRŞİ-1, No: 7038 (CBP, XI, 7303)	1200/1785- 86	232	183	47
----	---	------------------	-----	-----	----

Tabloda görüldüğü gibi Nevayî'nin Çağatayca şiirleri, ilk defa 1780 yılında kaydedilen beyazda¹⁶ yer almaktadır. Bu beyazda Nevayî'nin 21 adet şiiri verilmiş olup, bunlardan 6 tanesi Fars dilinde, 15 tanesi Çağatay dilindedir. Yani 1785 yılı beyazında, Nevayî'nin Çağataycadaki 31 adet şiiri alınmıştır. Bundan önce "Nevayî" mahlası altında (Farsça şiirlerinde kullandığı "Fânî" mahlasıyla değil), onun Fars dilindeki bir beyiti (bu gazel matlasını çağırıştırır) 1487 tarihli şiir mecmuasında yer almıştır (3- numaralı beyaz).

بزم تیغ تو مردن حیات حال منست حیات جان چه بود عمر جاودان منست

Be zemm-i tıπ-i tû mürden √ayât √âl menest,
∠ayât-ı cân çi bûd jömr-i câvidân-ı menest¹⁷

Adı geçen el yazma Kabil'de hüküm süren Timur sultanlarından Uluğ Beg oğlu Ebu Said oğlu Miranşah (1460-1505) için hazırlanmış ve şu anda Paris Milli Kütüphanesinde saklanmaktadır. Ancak bu beyit, mukayese edildiğinde, Nevayî'nin Fars dilindeki şiirlerinden oluşan "Divan-ı Fânî"nin Taşkent ve Tahran neşirlerinde bulunmamaktadır.

Bahsi geçen XV-XVIII. asır beyazlarında, Türk dilindeki birinci şiir, Fuzûlî (1494-1556) gazellerinden biridir. Bu şiir, 1063/1652-53-1072/1661-62 yıllarında hazırlanan beyazda bulunmaktadır.¹⁸ Bu matla, beyaza alınan 1087 adet şiirden sadece biridir. Bunun gibi daha 1086 adet Farsça şiir bulunmaktadır.

Adı geçen tabloya göre dizilen diyagramda, Türkçe şiirlerin XV-XVIII asırlardaki yerini belirlemek mümkündür. Burada iki çeşit yazıdan birincisi, mavi renkli zemin, Fars dilindeki şiirlerin sayısını; küçük olan ikinci kırmızı renkli yüzey, Türk dilindeki şiirleri anlatmaktadır. Diyagramın sol () tarafı, şiirlerin miktarını (1186 adet), sağ taraf ise beyazın Tablo-1'deki düzen (bu, kronolojinin esaslarındandır), rakamı ifade eder.

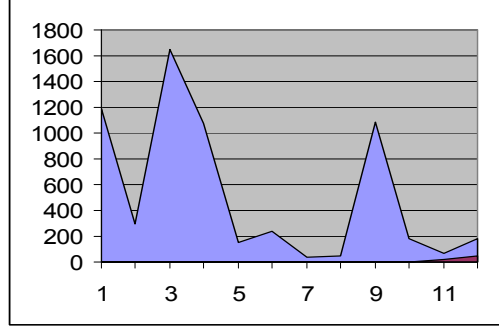
¹⁶ Tablo-1, No: 12 (BNF-SP-No: 1735)

¹⁷ Tablo-1, No: 3 (BNF-SP-No: 781, 284)

¹⁸ ÖRŞİ-1, N=: 2812, 34.

Diyagram 1

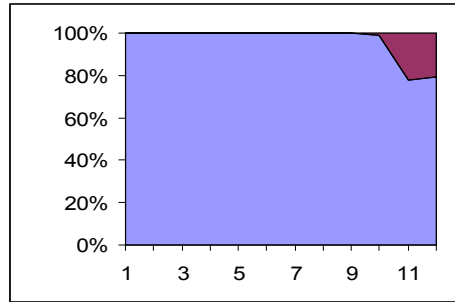
12 Beyazdaki Fars ve Çağatay Dilindeki Şiirlerin Sayıca Münasebeti

Şekilde olduğu gibi 12 beyazdan toplam Türkçe şiirler, Fars dilindeki şiirlere göre az sayıda kalmaktadır. Fars dilindeki şiirler, beyazda yer almasına göre en koyu nokta_7-8. Beyazlardaki şiirlerin miktarı, Türkçedeki en yukarı nokta _ 12-beyazdaki sonuç ile denktir. Genel olarak bu beyazlardaki şiirlerin miktarını kıyaslırsak, Türkçe şiirler, Farsça şiirlere oranla %'i oluşturur.

Diyagram 2

12 Beyazdaki Fars ve Çağatay Dilindeki Şiirlerin Yüzelere Göre Münasebeti

Türkçe yazılmış bir şiirin beyazda geçmesi, XVII. asır başlarında olması dolayısıyla bunun nedenlerini takip ettik. İlk olarak klasik ediplerle beyazların ilişkisini belirtmek gerekir. Bunun için yukarıdaki beyazların terkindeki şair ve

şairlerin dilini bilmek ve mukayese yapmak için ek bir bilgi verir ümidiyle 1500 yıllarında¹⁹ yaşamış Fars ve Çağatay Edebiyatı klasiklerinden pek çok şiirin, beyazlarda bulunduğu, Tablo-2'de görülmektedir.

Aşağıdaki tabloda ilk sütun, düzenleme rakamını; ikincisi, mevzubahis olan Fars ve Türk edebiyatı klasik şairlerinin kronolojik sıralanışını ve birden on ikiye kadar devam eden sütunlar; Tablo-1'de verilen 12 adet beyazın tertip rakamını ifade eder. Adı geçen sütunlardaki doğru-yanlış cetvelinde, artı "+" ve eksi "-" işaretleri, ismi zikredilen klasik şairlerin şiirlerinin, bu beyaza alındığını ("+") ya da alınmadığını ("-") ifade eder. "Toplam" ise yekünü olup, on iki beyazdan kaç tanesinde, bu şairlerin şiirlerinin alındığını bildirmektedir.

Tablo-2
1500 Yıllarında Yaşayan Şairlerin Şiirlerinin XV-XVIII. Asır Beyazlarına Alınışı

No	Şairler	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	Toplam
1.	Ebu Abdullah Rudegi (860-941)	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	1
2.	Ebul'Kasım Firdevsi (940-1020/30)	-	-	-	-	-	+	-	-	+	-	-	-	2
3.	Nasır Hüsrev (1004-1088)	-	-	-	-	-	+	-	-	+	-	-	-	2
4.	Ömer Hayyam (1048-1122)	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	1
5.	Evhadu'd-din Enveri (1105-1187)	+	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	2
6.	Feridü'd-din Attar (1148-51-1221)	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
7.	Sadi Şirazi (1184-1298)	+	-	-	-	+	+	-	-	+	-	-	+	5
8.	M Celaleddin Rumi (1207-1273)	+	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	2
9.	Fahriddin İraki (1207-1289)	+	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	2
10.	Hüsrev Dihlevi (1253-1325)	+	+	-	+	+	+	+	-	+	-	-	-	7

¹⁹ Burada Fuzuli istisnadır; çünkü o, Türk dilindeki ilk klasiklerden kabul edilir ve beyazlarda onun çok sayıdaki şiirleri, Nevai şiirleriyle birlikte alınmıştır.

11.	Selman Saveci (1291–1377)	+	+	-	-	-	+	-	+	-	-	-	-	4
12.	Kemal Hocendi (1318-21–1401)	+	-	-	-	+	-	+	-	-	-	-	-	3
13.	Hafız Şirazi (1325–1389)	+	+	+	-	+	-	-	+	+	-	+	+	8
4.	Kâtibi Nişaburi (Ö. 1435)													5
5.	İsmet Buhari (Ö.1437)													5
6.	Abdurahman Cami (1414–1492)													9
7.	Alişir Nevayi (1441–1501)													3
8.	Fuzuli (1494- 1556)													3

Beyazlarda Nevayi ile Fuzuli şiirleri ardı ardına konulmuştur. Genellikle beyazlarda Türkçe şiirlerin verilmesi, bu iki klasikten başlanır ve bunların şiirleri diğerlerine oranla daha fazla yer alır.

Tablo 2 esasında Tablo 3'e bakarsak: on iki adet beyazdaki şiirlerin sayısına göre şairler, aşağıdaki şekilde yer alırlar (Türk şairler ayrı gösterilmiştir.):

Tablo 3

Şairlerin 12 adet beyazdaki yer alışı ve onlardan alınan şiir sayıları

Sıra	Şair Adı	12 beyazdan ne kadarında bulunduğu
1.	Cami	9
2.	Hafız	8
3.	Hüsrev Dihlevi	7
4.	Sa'di Şirazi	5
5.	Katibi Nişaburi	5
6.	İsmet Buhari	5

7.	Selman Saveci	4
8.	<i>Alishir Nevayi</i>	3(1/2)
9	Evheduddin Enveri	3
10.	Kemal Hocendi	3
11.	<i>Fuzuli</i>	3(2/1)
12.	Ebulkasım Firdevsi	2
13.	Celaleddin Rumi	2
14.	Nasır Hüsrev	2
15.	Fahredden Iraki	2
16.	Rudegi	1
17.	Ömer Hayyam	1
18.	Feridüddin Attar	1

Gerçi bir şiiri Fars dilinde ve iki şiiri Türk dilinde olsa da Alishir Nevayi'nin 8. Sıradaki yeri ve de Fars edebiyatının bazı klasikleri (Rudegi, Firdevsi, Rumi, Enveri, Ömer Hayyam, Nasır Hüsrev...) ile birlikte verilmiştir. Buna rağmen aynı faktörler, beyazlarda klasik şairlere, özellikle kendi klasik devri çıkışını Özbek edebiyatından 2-3 asır önce geçiren Fars edebiyatı örnekleri olan şiiirlere daha çok yer verdiğini gösterir. Nevayi'nin Türkçe şiirlerinin, ilk olarak 1780 yılında düzenlenen beyazlara alınışı; buna mukabil o zamana kadarki beyazlarda onun sadece Farsça beyitlerinin bulunması; hatta ilk Türkçe örneğin, XVII. asır beyazlarında bulunması gibi olgular, XV-XVI. asırlardaki beyazcılık geleneği ve mecmuaları için seçilmiş şiirlerin dili meselesine ayrıca değinmek zorunluluğunu doğurmaktadır. Aslında XVI. asırdan başlayarak Farsça gelişen edebiyat, yayıldığı coğrafyalarda, yerel halkın diline nüfuz etmeye başlar. Fars edebiyatına doğru bir eğilim baş gösterir; Fars edebiyatı başka dillerdeki edebiyatların ilerlemesinde etkili olur.²⁰ Türk dilindeki şiirlerin bu devirden bir; hatta iki asır önce yazılmış şiirlerin, sonraki beyazlarda yer almaya başlaması, adı geçen tarihi sürecin bir sonucudur.

Mukayese için başka fonlara başvurmamız gerekecektir: Tacikistan Fenler Akademisi Şarkşinaslık Enstitüsü El Yazmalar Bölümündeki kataloglarda toplam

²⁰ Birtols İ. E. İzbrannie trudiya. İstiraye literatürü i kulturi İrana. Moskova, 1988, 300.

135 beyaz saklanmaktadır. Bunların 95'ten fazlası XIX asırda tertip edilmiştir.²¹ 135 beyazdan 90 tanesi iki dilli, kalan 45 tanesi, sadece Farsça şiirleri içermektedir. Bu fondaki en eski beyaz, 1731 yılına ait. Bunda (No: 1510) sadece Farsça şiirler verilmiştir. 1710-1773 yılları arasında tertip edilen iki dilli beyazda (No: 1512) ise Nevayî şiirleri mevcut değildir. Yani katalogu esas alarak söylemek gerekirse, XVIII asır ve öncesi beyazlarında, Türkçe şiir verilmemiştir.

Neden böyle? Elbette, Nevayî'nin Klasik edebiyat temsilcisi olmasındandır. Nevayî daha kendi devrinde bile çağdaşları arasında meşhur bir şairdir; bunun için "Nevayîşinaslık" terimi, temel bir önerme ya da belit derecesinde bir ifadedir. Fakat beyaz, özel tür ve edebi zevkler dikkate alınarak hazırlanmış bir el yazma çeşididir. Onda yer alan şairler, genel olarak belirli bir üne sahiptir. Fakat beyazlarda, Fars edebiyatı ve başka dillerde gelişen edebiyatlar aynı seviyededir. Sonuç olarak beyazlarda, uzun bir tarihi geçmişe sahip olan Fars edebiyatı klasik şairlerine geniş bir biçimde yer verilmiştir. XV. asırda Dihlevî, Hâfız, Sa'dî şiirlerine, yoğun bir ilgi gösterilmiş, Şeybânîler (1500-1601) sülalesine mensup olan Muhammed Şeybânî Han da divanındaki bir gazelini bu dille yazmıştır.

Hindistan'da bulunan el yazmaları, buradaki yerel halkın konuştuğu Türkçeye yazılmış şiirlerin (Nevayî, Fuzûlî), dini edebiyatların (Kur'an, hadis ve süfilere ait risalelerin Türkçe tercümeleleri), tarihi ve coğrafi eserlerin okunduğunu göstermiştir.²² Ancak beyazlara Türkçe şiirlerin alınışını, bu devir okurlarının dil bilmeleriyle açıklamak yeterli değildir.

Beyazlardaki Fars klasiklerine çok fazla önem verilmesi sebeplerini, orta sınırlardan başka el yazmalarla bağlı olan türlerden de izleyerek görebiliriz. XV-XVI asır koşullarındaki Farsça şiir ve Nevayî'nin Farsça ürünleriyle olan münasebetini incelemek için "Radayful eş'ar" toplamlarına değinmeliyiz. Bilindiği üzere, bunlarda gazel ve bu gazellere yazılan nazirelerin redifleri esas alınarak, alfabetik bir şekilde yerleştirilmiştir. Bu eserlerin ilk örneklerinden biri-Fahri Hirevî'nin (1490-1563) "Tuhfetü'l-Habib" (929/1522-23 yılında dizilmiştir.) adlı antoloji-mecmuasıdır. Bu eser temelde, 1523 yılındaki aşağıdaki şairlerin şiirlerine yazılan nazirelere dayanmaktadır (Tablo 4). Tabloda, nazirelerin miktarına göre de yerleri belirtilmiştir.²³ 2. sütunda yer alan şair adı; üçüncüde, kaç gazele nazire yazıldığı; dördüncüde, bu gazellere başka şairler tarafından hangi nazire gazelin yazıldığını gösterir. 2-3. Tablolarda adları verilen şairlerin Farsça mecmualarda yer almasını ayırmak için bunları gösteren harfler, kalın olarak gösterilmiştir.

²¹ Katalog vastacnih rukapisiy akademi nayk Tadcikckay SSR. Tom V, Duşanbe, 1974, No: 1508-1645.

²² Keramet D. Türkiskayi leksikografiya v İndin//Abşestvinnie nayki v Özbekistani. No: 3, 2003, s. 69.

²³ Efsahzad E. Lirika Ebu er-Rahmane Dcemi: problrmiiy tekste paztiki. Moskova 1988, 130-131.s.

Tabloya, sadece ilk önce yer alan şairden başlayıp, Nevayî'nin dönemine kadar olan kısmı alınmıştır.

Tablo 4
Şairlerin şiirleri ve bunlara Fahri Hirevî'nin "Tuhfetü'l-Habib" eserinde bulunan nazirelerin miktarı

Sıra	Şiirleri nazirelere konu olan şairler	Naziresi olan şiirler
1.	<i>Hüsrev Dihlevi</i> (1253–1325)	48
2.	<i>Sa'di Şirazi</i> (1184–1298)	31
3.	<i>Abdurrahman Cami</i> (1414–1492)	27
4.	<i>Hafız Şirazi</i> (1325–1389)	23
5.	Hasan Dihlevi (1254–1327)	13
6.	<i>Kemal Hocendi</i> (1318–1401)	13
7.	Nizariy (1247–1320)	10
8.	<i>Selman Saveci</i> (1300–1376)	7
9.	Şahi (1458)	7
10.	Hacu Kirmani (1281–1352)	6
11.	<i>Katibi Nişaburi</i> (Ö. 1435)	5
12.	Zahir Faryabi (1156–1201)	4
13.	Humam (1314)	4
14.	Asafi (1449–1517)	4
15.	İmad (1310–1372)	4

16.	Riyazi (1479)	3
17.	Nimetullah Veli (1329–1431)	2
18.	Azeri (1382–1462)	2
19	<i>İsmet Buhari</i> (1437)	2
20	<i>Alişir Nevayi</i> (1441–1501)	2

Yukarıdaki sonuçlar şunu göstermektedir ki -gerçi şairlerine nazire yazılmış olanların genelinde- Fars edebiyatı klasiklerinin yeri, biraz değişken olsa da bizim için önemli olan noktası mevcuttur. Aynı gösterilen şairlerin tümü (Kemal Hocendi'yi ayrı tutarsak), incelediğimiz on iki beyazda da, küçük değişikliklerle, Nevayî den üstüne alınmıştır (Tablo 3). Bu tabloya göre Nevayî'nin Farsça yazmış olduğu iki gazeline, on iki nazire yazılmıştır. Demek ki, Farsçada usta müellif sıfatında da Nevayî, beyazlarda gösterilen, Fars edebiyatı klasikleri arasında yer almıştır. Fahri Hirevî'nin eserinde, Nevayî'den yine 15 şair adı verilmiştir (toplamı, 35'tir. Nevayî'nin altındaki 15 şairden 5 tanesi, Nevayî'den önce yaşamıştır). Bunlar gazellerine, Nevayî'ye oranla, daha az nazire yazılan müellifler olup, 35 şair içinde Nevayî 20 yerde bulunmaktadır.

Klasik şairlere, özellikle beyazlarda şairleri en çok tercih edilen Hüsrev Dihlevî, Hafız Harezmi ve Abdurahman Camî'ye itibar ve bunların takip edilmesinin yoğunluğunu, Nevayî'nin Farsça şairlerinin aracılığında da aramak mümkündür. O, Farsça "Divan-ı Fani"deki 552 gazelinden 393 tanesini (yani %70), Fars edebiyatı klasiklerine nazire şeklinde yazmıştır.²⁴ Adı geçen divanların asıl kısmı Dihlevî, Hafız ve Camî gazellerine yapılan nazirelerle artmıştır.²⁵ Nevayî, Türkçe ve Farsçayı mukayese ettiği "Muhakemetü'l-Lugateyn" (905/1499-1500 yıllarında yazılan)²⁶ eserinde de bu üç edip yanında, Sa'dî-yi Şirazi'nin fars şairine etkisini anlatmaktadır.²⁷

²⁴ Paris Milli Kütüphanesi, Ancien fonds, 285, 160-333. 933 yılı Zilhicce ayında/527 Ağustos-Eylül'de alınmıştır (Richard F. Catalogue des Manuscrits Persans. I. Ancien Fonds par F. Richard. Paris 1989, 285).

²⁵ Alişir Nevayî, Mükemmel Eserler Toplamı, 18-19. Ciltler, Taşkent 2002.

²⁶ The Cambridge History of Iran. Vol. 6, The Timurid and Safavid periods. Ed. P. Jackson, L. Lochhart, Cambridge, 1986, 139.

²⁷ Alişir Nevayî, Mükemmel Eserler Toplamı. 16. Cilt, Taşkent 2000, 32. s; Hayıtmotov E. Neveyayî Lirikası, Taşkent 1961, 23.s; Mirzayev E. Fani ve Hafız//Nevayî ve Edebi Tesir Meseleleri, Taşkent

Şunu da belirtmek gerekir ki, Nevayî'nin Türkçe gazellerinde de Dihlevî, Hafız ve Camî'yi üstat olarak kabul etmiş ve bunu "Hazainü'l-Me'ani"daki gazellerinde de göstermiştir.²⁸ Gazellerden birinde ise bu üç müellifi dikkate alarak, kendi şiirlerinde, onların etkisini belirtmiştir.

نوايي نظمی غا باقسانگ ایماستور
بو اچ نینگ حالی دین بیر بیٹی خالی

"Nevayî nazmına baksan değıldir; bu üç dostun beyitleri gibidir."

Kendi çağdaşı olan şairlerin şiirleri hariç, bu üç ve başka Fars edebiyatı klasik ediplerinin şiirlerini, beyazlara geçirme işi, bu dönem için geleneksel bir hal almıştır.²⁹ Fakat Türk edebiyatı klasiklerinin XV. asır ve daha sonraki dönemin edebi muhitindeki yeri nasıl? Nevayî, "Muhakemetü'l-Lugateyn"de,³⁰ vurguladığına göre, seleflerinden sadece Lütfi'nin (1366-1462)³¹ birçok beytine Fars edebiyatı klasiklerinin şiirlerine denk gelenleri almıştır.³² Demek Türkçe şiirin, Lütfi'ye kadar güçlü bir temsilcisi, Nevayî'ye göre Fars edebiyatı klasikleriyle kısmen denktir. Bu şartlar altında Türk edebiyatı temsilcilerinin beyazlarda çok bulunmasını da irdelemek gerekir (Genellikle bahsi geçen mülahazalar, Türk edebiyatı klasiklerinin Fars edebiyatı klasikleri ile bir yerde boy ölçüşmesi, beyazlara aittir). XV. asır ve ondan sonra da Lütfi ve Nevayî'nin Türk okurları arasındaki şöhreti, çok iyi bilinmektedir.

"Redayifü'l-Eş'ar"lardan birinin³³ başındaki fihrist (-1b-0a) bulunmaktadır. Burada, tablo içerisinde adı geçen beyazda, şiirleri verilen 135 şair adı zikredilmiştir. Elimize geçen fihristte adı geçen şairlerin adları, art arda sıralanmıştır. Mesela ilk on şair ismi verildikten sonra "aleyhe'r-rahme" (Hüda rahmet kılsın) şeklinde biri ibare verilmektedir. Aşağıdaki beyazdaki fihrit esasına

1968, 53-62; İsakov Y. Nevayî ve Hüsrev Dihlevî//Nevayî ve Edebi Tesir Meseleleri, Taşkent 1968, 88-106.

²⁸ Alişir Nevayî, Mükemmel Eserler Toplamı, 3. Cilt, Taşkent 1990, 450.s; Özbek Edebiyatı Tarihi, II Cilt, XV. asrın ikinci yarısı, Taşkent 1978, 91-92.

²⁹ Rızayev Z. R. İndiyskiy crili' v poezii ne farsî kantse XVI-XVII yy., Taşkent 1971, 7

³⁰ Philologiae Turcicae Fundamemnta. II. Wiesbaden, 1964, 351.

³¹ Birnbaum E. "Lüçfi". El²,

³² Alişir Nevayî, Muhakemetü'l-Lugateyn, rukopisi BNF, Suplement turc, 317, list 281 (Blochet E. Catalogue des Mnauscrits turks. Cilt I. Suplement Paris, 1932, 317); Mir Ali Şir, Muhakemetü'l-Lugateyn. Ed. R. Devereux. Leiden. 1966, 33-34; Quatremere E. Chrestomatheï en turk oriental contenant plusieurs ouvrage de l' Emir Ali Schir, des extraits des Memories du Bakhtiar-Nameh. I fascicule. Extraits d'Ali-Schir. Paris, 1841, 35; Alişir Nevayî. Mükemmel eserler toplamı. 16. Cilt, 36. s.

³³ ÖRŞİ-1, No: 2335 (1301/1883-84 yılı Mirza Gaziyani geçirmiştir).

göre dizilen tabloda on şair ve onlardan sonra gelen (11. sırada), şiirleri en çok verilen müellif-Kokan hanı Ömer Han'ı (1810-1822) da tabloya dâhil ettik. Bunda: 1. Sütunda, şairin fihristte verilmiş esastaki tertip rakamı; ikincisi-şair adı ve mukayese için, yaşadığı yıllar; üçüncüsünde-Bu şairin, beyazda kaç şiirinin olduğu; dördüncüsünde- Adı geçen şairin şiirlerinin, beyazın kaçınıcı sayfasından başlayarak verildiğini belirtir.

Tablo 5

Anonim Redayifü'l-Eş'ar Fihristindeki (1301/1883-84 yılında dizilen)

Şairler ve Şiirlerinin Miktarı

№	Fihristteki Tertibi	Toplam Şiiri	Hangi Sayfadan Başladığı
1.	<i>Bidil</i> (1644-1721)	62	1 ⁶
2.	<i>Cami</i> (1414-1492)	22	33 ^a
3.	<i>Hafız</i> (1325-1389)	22	22 ^a
4.	<i>İsmet BUhari</i> (Ö. 1437)	4	95 ^a
5.	<i>Sadi Şirazi</i> (1184-1298)	2	102 ^a
6.	<i>Hazrem imam Mu'in</i>	1	319 ^a
7.	<i>İmla</i> (1688-1749)	3	177 ⁶
8.	<i>Müşfiki</i> (1538-1588)	7	20 ⁶
9.	<i>ŞahMeşreb</i> (1640-1711)	1	246 ⁶
10.	<i>Emir Nevayi</i> (1441-1501)	13	88 ⁶
11.	Emir Ömerhan (1810-1822)	114	25 ^a
12.	Emir Hüsrev Dihlevi (1253-1325)	2	289 ⁶
13.	Emir Nizami Gencevi (1141-1209)	1	57 ^a

14.	Seyide (Ö. 1707-1711)	14	13 ⁶
15.	Baba Saib (1601-1677)	14	23 ⁶
16.	Molla Gülmammed Efgan (18-19. asırlar)	17	24 ^a
17.	Serir (Ö. 1186)	1	12 ⁶

Beyaz, Bidil şiirleri ile başlamıştır. Fakat beyaz içindeki şiirleri vermede, yukarıdaki tertibe Bidil'den sonra dikkat edilmemiştir. Buna şairlerin alınan şiirlerinin sayısı (3. sütun) ve hangi sayfadan itibaren verilmesi (4.sütun) dolayısıyla güvenilirdir. Tablodaki şiirlerin sayısı ve fihristteki sıralanışı, beyazda, şiirin verilmeye başlandığı yer de uygun değildir. Tablodaki sıralama, şairlerin klasik anlamda, şöhretine göre yapılmış olabilir.

Eğer adı geçen tabloyu Tablo 2'ye benzeterek, 16. yy'da yaşayan şairlerine bırakırsak ve bu iki bilgiyi mukayese ettiğimizde, aşağıdaki gibi bir manzara ortaya çıkacaktır:

Tablo 6

Tablo 2 ve Redayifü'l-Eş'ar (IORUz-1, No: 2335)'a Göre Şairlerin Sıralanması

Tablo 2'ye göre şairlerin sıralanması	Fihristte
<u>Cami</u>	<u>Cami</u>
<u>Hafız</u>	<u>Hafız</u>
<u>Hüsrev Dihlevi</u>	<u>Hace İsmet</u>
<u>Sadi Şirazi</u>	<u>Sadi</u>
<u>Hace İsmet</u>	Hazret İmam Mu'in
Katibi Nişaburi	<u>Emir Nevayi</u>
<u>Nevayi</u>	<u>Hüsrev Dihlevi</u>

İki kısımdaki şairleri birlikte değerlendirirsek, her iki yerde de birbirine yakın miktarlarda verildiğini görebiliriz. Sadece H. Dihlevî, Nevayî'den sonra gelmektedir. Demek yukarıdaki fihristte bulunan şairlerin sıralanışı, klasik anlamda, önem sırasına göre düzenlenmiştir.

Mesela Bidil, XVIII. asırdan başlayarak beyazlarda çok sayıda şiiri olan bir müellif olup, buna göre ilk sıradadır (Tablo 5). Meşreb'in Çağatay lehçesiyle yazılmış muhammesi alınmıştır. O, Nevayî'den üstte verilmiştir. Emir Ömerhan'ın şiirleri hepsinden çok alınmış olsa da, Nevayî'den sonra verilmiştir. Beyazlarda, Nevayî şiirlerinin XVIII. asır sonlarından itibaren verilmeye başlanması, o zamana kadar olan beyazlarda ilk sırada bulunmasının sebebi, Fars dilinde gelişen edebiyat klasiklerine gösterilen yoğun ilgiye bağlanabilir. Bu gelenek, XIX. asır beyazlarında Türkçe şiirlerin ortaya çıkmaya başladığı dönemde de gücünü muhafaza etmiştir. Sadece XIX. asır beyazlarında Bidil, Cami kadar; hatta daha sonraki dönemde, ondan (Cami'den) daha çok tercih edilen müellif olmuştur.³⁴

Adı geçen görüşlere göre, esasen, Nevayî'nin yaşadığı dönem; XV. asır sonu ile XVI. asır başları, Nevayî şiirlerine adanan bir zaman dilimi olmuştur. Fakat bizi, Nevayî'nin Türkçe şiirlerinin, beyazlarda verildiği dönem daha çok ilgilendirmektedir. Bu münasebetle Nevayî şiirlerinin sadece beyazlarda bulunanları değil; aynı zamanda onun divanlarının, beş asır boyunca (XV-XIX. yy arası) meydana getirilen el yazma nüshalarıyla mukayese etmek gerekir. Burada iki konu vardır:

1) Divanların Terkibi ve Beyaz: Nevayî, dört divanını topladığı "Hazayinü'l-Me'ani" isimli mecmuasını hazırlamıştır. XV. asırdan başlayarak, Nevayî'nin adı geçen mecmuası ve bu esere alınan divanları, sadece mükemmel bir divan değil; belki bilimsel olarak, "Seçme Divan" diye adlandırılan ve Nevayî'nin çeşitli şiirlerini içine alan derleme tarzında divanlar da oluşturulmaya başlanmıştır. XV. asırdan sonra Orta Asya'da Fars klasik edebiyatına yönelik dönemi tamamlanmıştır. Bu devirden başlayarak beyazlar yavaş yavaş ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu durum sebepsiz olmayıp; genel bir eğilimin neticesidir. XVI. asır

³⁴ Genellikle Orta Asya'da Hafız, Cami ve Bidil el yazmaları, en fazla tercih edilen müellifler olarak kabul edilmiştir. Bu bakımdan, Cami, ilk sırada; daha sonra ise Bidil ve Hafız gelmektedir (Erkinov. E. Manuscripts of the Works by classical Persian authors (Hafız, Cami, Bidil): Quantitative Analysis of 17th-19th c. Central Asian Copies In : Iran : Question et connaissances. Actes du IVe Congres Europeen des etudes iraniennes organise par la Societas iranologica Europaea. Paris, 6-10 Septembre 1999. vol.II : Period medievale et moderne. Cahiers de Studia Iranica. 26. Edit. M.Szuppe. Paris, 2002, pp.213-228).

ortalarından itibaren sanatsal diller değişmeye başladı. Buna uygun tarzda, bu devirden itibaren, çoğunlukla, büyük eserlerin münferit (mesela, küçük bir bölüm) kısımlarından oluşan el yazma toplamlar ortaya çıkmaya başlamıştır.

Nevayî'nin, yukarıda bahsedildiği şekilde oluşturulan derleme divanların sayılarına bakmakta fayda vardır;

Mesela H. Süleymanov, 1961 yılında Taşkent el yazmaları bölümlerinde, 109 adet Nevayî divanından 40 adet el yazma nüshasının varlığını (bunlardan 7 tanesi, "Hazayinü'l-Me'ani" divanıdır.) S. Petersburg'da tespit etmiştir.³⁵ ÖR FA'ya kayıtlı olan H. Süleymanov adlı el yazmalar enstitüsü (1978-1998) bölümünde, 106 adet³⁶ el yazma bulunmaktadır. H. Süleymanov'un vurguladığı Taşkent'teki el yazma bölümlerinin asıl kısmını, Özbekistan Cumhuriyeti Şarkşinaslık Enstitüsü oluşturmaktadır.³⁷ Şu ana kadarki bilgiler, tatmin edici düzeyde olmasa da, kıyaslamak için Tablo 7'ye göz atalım:

Tablo 7 Nevayî Divanları ve Derleme Divanların XVI-XIX. Asırlardaki Geçiriliş Miktarları			
Eserler	Taşkent El Yazma Bölümlerinde	El yazmalar Enstitüsü	S. Petersburg El Yazma Bölümlerinde
XV	8	2	2
XVI	5	3 (3)	9
XVII	4	0	5
XVIII	4	2(1)	2
XIX	88	98 (82)	22
Toplam	109	105	40
Seçme Divanlar	80	86	33

³⁵ Süleymanov H. Tekstalagiçiskai issledavnie liriki Alişire Nevay. V treh tamah. Dissirtatsiya doktora filologičiskih nayk. Taşkent-Moskova 1955-1961, s. 54-58.

³⁶ Hakimov M. Nevayî eserleri el yazmalarının..., No: 9-113.

³⁷ 1961'de H. Süleymanov adlı el yazmalar enstitüsü, hala düzenlenmemiştir.

Örnekte de görüldüğü üzere Nevayî'nin divanları, beş asır zarfında, toplam 254 el yazma nüshada toplanmıştır. Burada şairin divanlarının tam nüshaları, 55 el yazma; "Seçme Divan"ları ise 199 el yazmayı oluşturmaktadır. Bu "Seçme Divan"lar, Nevayî'nin tam divanlarına oranla üç buçuk kat daha fazla dizildiğini göstermektedir. Dolayısıyla yaygınlığı ve mütalaa edilmesine göre Nevayî şiiirlerinin seçilmiş nüshaları (Seçme Divanlar), yukarıdaki sıralamaya sahiptirler. Hatta el yazmalar bölümünde, "İlk Divan" (870/1465-66 yılında dizilmiş) adında ve Nevayî severler tarafından dizilen mecmua da ilk önce, "Seçme Divan" olarak verilmiştir.³⁸ Bundan başka Nevayî'nin hayatta olduğu döneme ait (898/1492-93 ve 905/1499-1500 yılları) şiiirlerinin esas alındığı "Seçme Divan"ları dizilmeye başlanmıştır.³⁹ Fakat ne yazık ki yukarıda bulunan tablodaki bilgilerden, el yazmalar enstitüsündeki bölümü dikkate almadığımızda (M. Hakimov kataloguna dayanarak), alınan miktarın ne kadarının "Seçme Divan" olduğunu bilsek de; bunların ne zaman oluşturulduğuna dair kesin bir bilgiye sahip değiliz. Sadece el yazmalar enstitüsünde bulunan nüshalara dayanarak bir sonuç çıkartacak olursak (Tablo 7'de, parantez içerisine alınan rakamlar), Nevayî'ye ait "Seçme Divan"lardaki şiiirler; XVI-XIX. asır nüshalarının büyük bir kısmını oluştururken; XVI. asır nüshalarının bir parçasını (3), XVIII. asır nüshalarının yarısını (1), XIX. asırda ise 98 nüshanın 82 tanesini (%84) oluşturmaktadır. Demek ki, Nevayî'nin eserlerini seçerek takdim etmek, her dönemde önde gelmiştir. Bu görüşleri özellikle Nevayî'nin el yazma eserlerinin, Semerkant Üniversitesi'nde Nevayî'ye ait el yazma eserlerin saklanan nüshalarının tavsifini yapan kataloglar da ispat etmektedir.⁴⁰ Mezkur kataloglara dayanarak, Nevayî'nin "Seçme Divan"larının, tam divanlarının nüshalarına oranla, dört kat daha fazla çoğaltıldığını görürüz.

Taşbaskı olan "Hazayinü'l-Me'ani" toplamından sadece üçüncü divan (Bedayü'l-Vasat), 1882 yılında, Hive'de Muhammed Rahimhan II (1864-1910)'ın görevlendirmesiyle, şair Kamil Harezmi (1825-1899) tarafından bir araya getirilmiştir. Nevayî'nin "Derleme Divan"ları, 1888-1916 yıllarında, Orta Asya'daki basımevlerinde, Taşbasma şeklinde 34 defa yayımlanmıştır⁴¹ (adı geçen Seçme Divan'ların terkiibine göre, birbirine benzeyenler alınmıştır). Demek ki XX. asır başında da Nevayî'nin lirik eserleri, bir bütün olarak ("Hazayinü'l-Me'ani") değil; belki ondan seçilip oluşturulmuştur. Nevayî'nin eserlerine baktığımızda, bundan seçilip alınarak okunan Nevayî'nin "Hamse"sine giren beş destanı, özel olarak hazırlamak, XVIII, özellikle XIX. asırda yoğunlaşmıştır. Beşini bir arada okuyucuya

³⁸ Süleymanov H. Tekstologičiskai..., s. 156.

³⁹ Süleymanov H. Tekstologičiskai..., s. 218-227.

⁴⁰ Münirov K., Nasirov E. Alishir Nevayi Elyazma Eseleri Katalogu. Taşkent 1970; Alishir Nevayi Eserlerinin Elyazma ve Taşbasma Nüshalarının Bibliyografik Gösterilişi. Semerkant 1990.

⁴¹ Alishir Nevayi eserlerinin Taşbasma yayınlarının tavsifi (katalog). Hazırlayan B. Kasimhanov. Taşkent 1988.

sunuş, klasik esere oranla uygunluk yanında, öğrencilerin, edebi dili öğrenmeye başladıklarını gösterir.⁴² Yani XVIII-XIX. asırlarda, klasik edipler ve onların eserlerine olan münasebetin artması, dönemin genel eğiliminin bir devamıdır.

Nevayî'nin "Seçme Divan"ları, "Hazayinü'l-Me'ani" ve buna giren divanları yanında onun şiirlerinin beyazlara alınışını kıyasladığımızda şunu göstermiştir ki, Nevayî'nin divanlarının çoğaltılması ve yayılması, onun, beyazlardaki şiirlerinden daha fazladır. Bunda da Nevayî'nin şiirlerinin seçilme durumu, (Seçme Divan'lar) için yeterli gelmektedir. Diğerleri ise beyaz dizicinin zevklerine ve beyaz diziciye yakın olanların seçilmesinden oluşan toplamlardır.

Bunları birbiriyle mukayese edelim: Mesela, bu tip derleme bir divan oluşturmak, mesela, şiirleri yaşadığı dönem (XV. asır) boyunca büyük bir yayılma gösteren, yukarıdaki tablolarda daima en üst sıralarda yer alan Camî'nin (beyazlarda da şiirleri en çok bulunan şair olarak bilinir) divanlarına, XVI-XIX. asır nüshalarında da rastlanılır (bunlar, kataloglarda "Gazeller" başlığı altında verilmiştir: ÖRŞİ-1, No: 2608/2; 232/3; 6708, 1297/1879-80 yıllarında kaydedilen kitap –Hudaybirgen; No: 237/3 ve diğerleri).⁴³ Bu durumda: Hüsrev Dihlevî'nin "Seçme Divan"larının, onun mürettep divanlarına oranla birkaç kat daha fazla⁴⁴ olduğunu görmek mümkündür. Bu ise, yukarıdaki görüşleri, bir kere daha ispatlar. Yani Nevayî ve diğer klasik edebiyatçıların mürettep divanlarına oranla, "Seçme Divan"ları daha yaygındır.

2) Divanlar ve Dönemleri: Nevayî'nin yukarıdaki divanlarının XV-XIX. asırlardaki yazılış miktarına itibar etmek gerekir. Sebebi ise Nevayî'nin şiirlerinin, beyazlarda XVIII. asır sonundan itibaren alınış nedenlerini araştırmada, onun divanlarının yazılış dönemini bilmekle de gerekli sonuçları almak mümkündür. Eğer birinci için, Tablo 7'deki bilgilere dayanacak olursak (254 el yazma), Nevayî divanları, XV-XVIII. asırlarda, 46 nüsha (%19); XIX. asırda, 208 (%81) nüsha olarak çoğaltılmıştır. Bu beş adet el yazmadan ilki, dört asır içerisinde; kalan beş el yazma nüshadan dördü ise XIX. asırda çoğaltıldığını göstermektedir. Demek ki

⁴² Erkinov A. The perception of works by classical authors in 18th and 19th century Central Asia: The example of the Xamsa of 'Ali Sir Nawa'i In: Muslim Culture in Russia and Central Asia from the 18th to the Early 20th Centuries. Vol. 2: Inter-Regional and Inter-Ethnic Relations. Ed. by A. v. Kuegelgen, M. Kemper, A. Frank. [Islamkundliche untersuchungen. Band 216]. Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1998, pp.513-526.

⁴³ Sobranie vastaçnih rukopisij. Tom II, Taşkent 1954, 1199; Rukopisi praizvidinij Abdurrahmana Dcami v sobranii institute vastakavidiniya akademij nayk Özbekistan SSR. Sast. E.Urunbayev, L. M. İpifanova. Taşkent, 1965, S. 46; Katalog fände institute rukopisij. Tom II, Taşkent 1988, s. 231-233, 235-238.

⁴⁴ Münirov K. Emir Hüsrev Dihlevi eserlerinin ÖzSSR Fonlar Akademiyası Şarkşinashık Enstitüsü toplamındaki el yazmaları, Taşkent 1975.

Nevayî divanlarının XIX. asır boyunca çoğaltılışı da oldukça yoğundur. Yine mukayese etmek için, şiirleri, beyazlarda çok sayıda bulunan Camî divanlarına göz atmak gerekir. Bu sebeple de biz ÖRFA Şarkşinaslık Enstitüsüne baktık: Şairin mürettep ve seçme divanları, XV-XIX asırlar boyunca 56 nüsha olarak çoğaltılmıştır.⁴⁵ Bunlardan %60'tan çoğu, XIX. asra doğru yazılmıştır. Şiirleri, henüz hayattayken çok yayılan Camî'nin divanlarının beş asırda çoğaltılış miktarı, Nevayî'ye oranla daha fazladır. Fakat Camî'nin şiirlerinin neredeyse her beyaza alınışı, onun divanlarının çok fazla çoğaltılmasına mani olmamıştır. Ayrıca Nevayî gibi, belki Camî Divanları da XIX. asır boyunca, az sayıda (fakat Nevayî'ninkilerden daha çok (!) istinsah yapılmıştır. Bu da çok doğal bir durumdur. Beyazlara, öncelikle, Fars klasik şairleri alınır.

Timûrîlerin (1370-1506) tarih sahnesinden çekilmelerinden sonra, Orta Asya'da dil koşulları değişmiştir. Şeybânîler (1500-1601)'in hâkimiyetinde yazılan ilk eserler Türkçeyken, daha sonraları, özellikle başkentin Buhara'ya taşınmasından sonra Fars dilinde olmuştur. Eşterhânîler (1601-1747) ve Mangıtlar (1747-1920) sülalesi devrinde de durum aynı şekilde devam etmiştir. XVI-XVII. asırlar zarfında Çağatayca eserlerin ve şairlerin sayısı çok azdır. Ancak saraylarda Türk diline rağbetin artması, bu dildeki edebiyat olan münasebeti de artırmıştır. Bu durum ise XVIII. asır sonlarına kadar devam etmiştir.

Kokan Hanlığı'nda Mingler hakimiyeti devrinde (1702-1867) Ömerhan (1810-1822) saltanatında Timûrîler zamanını taklit etme, özellikle Hüseyin Baykara (1469-1506) döneminin çağdaş muhitine benzeme özlemi güçlenmiştir.⁴⁶ Şiirde ise Alişir Nevayî eseri bu hanlık şairleri için idealdi. Kokan Hanı Ömerhan ve onun refikası Nadire (1792-1842) kendi şiirlerinde Nevayî tarzını takip etmişlerdir. Bu devirde yaşayan şair Sultanhan Türe Eda Bolse (ö. 1250/1828-29)⁴⁷ Ömerhan'a bağışlanan gazellerinden biri, sonunda bu şahı Hüseyin Baykara'ya, kendisini ise Alişir Nevayî'ye benzetir:

⁴⁵ Rukopisi praizvidiniy Abdurahman Cami..., s.17-23; katalog fonda institüte rukopisii, II, s. 226-239.

⁴⁶ Erkinov A. "Un temoin important du mecenat de Muhammad Ali Khan, le manuscrit Supplement persan 1446 de la BNF". *Studia Iranica*. 37. 2008, pp. 129-138; Erkinov A. "Imitation of Timurids and Pseudo-Legitimation: On the origins of a manuscript anthology of poems dedicated to the Kokand ruler Muhammed Ali Khan (1822-1842)" (<http://www.nomadsed.de/en/calendar.html>); Erkinov A. "Les Timourides, modeles de legitimate et les recueils poetiques de Kokand" *Ecrit et culture en Asie centrale et dans le monde Turko-Iranien, XIVe-XIXe simcles/Writing and Culture in Central Asia and in the Turko-Iranian World, 14th-19th Centuries*. F. Richard, M. Szuppe (eds.), (Cahiers de Studia Iranica). Paris, 2008, pp...(in print).

⁴⁷ *Philologiae Turcicae Funamenta*. II. Wiesbaden, p. 392; Özbek Edebiyatı Tarihi, IV. Cilt, Taşkent, 1978, 51-54. Sayfalar.

گر نوایی دین ادا سوزینی اوتکارسا نی تانگ
شه عمر افضل مو یا سلطان حسین بایقرا

Ger Nevayî'den Eda sözünü alırsa(aşırırsa) ne tang
Şah Ömer efdal (tercih edilir) mi ey Sultan Hüseyin Baykara⁴⁸.

Ömerhan divanının dibacesinde kendi şeceresini Emir Timur (1370-1405) ve Babür'e (1370-1506) kadar dayandığını vurgular⁴⁹. Nadire ise gazellerinden birinde kendisinin Babür soyundan geldiğini belirtir⁵⁰. Ömerhan'ın oğlu Muhammed Alihan (1822-1842), gerçi hükümranlılığı zamanında, babasının dönemindeki saray edebi muhitini bırakmış olsa da Fuzulî⁵¹ tarzında şiirler yazar. 1254/1838-39 yılında onun buyruğu doğrultusunda, Nevayî'nin "Hazayinü'l-Me'ani"si Kokan'da altı ay süresinde üç yüzme nüsha, aynı hacim ve terkipte alınılanıdır.⁵² Nevayî'nin şiirlerine Hive Hanlığı'nın Kongıratlar sülalesi devrinde (1804-1920) de büyük bir itibar olmuştur. Demek, Kokan ve Hive Hanlıklarında Türk edebiyatı kalsiği olan Alişir Nevayî'nin kişiliği ve sanatına münasebet XVIII asır sonu XIX asır başlarında yoğunlaşmıştır. Bu olguların tamamı Nevayî şiirlerinin beyazlarda XVIII asrın ikinci yarısından başlayarak getirilişi beyazcılık ananeleri yanında hanlıkların topraklarda Türkçe şiirlere ve klasik şairlere büyük bir teveccühün olduğu gerçeğini ortaya koymaktadır. Bu durum sadece Türkçe konuşulan sahalarda değil; aynı zamanda İran grubu dillerinin konuşulduğu coğrafyada da etkisini sürdürmüştür. Maslana, Pamir-Bedahşan'daki İranî halklar da şiirlerini ana dillerinde değil; asıl olarak Farsçayla yazmışlardır. Buna, yukarıda adı Fars klasikleri arasında geçen İsmaliylik edebiyatının büyük temsilcisi Nasır Hüsrev'in eserlerini örnek gösterebiliriz.⁵³ Bir diğer örnek de Orta Asya beyazlarında şiirleri alınan çok sayıda Fars edebiyatı klasik şairlerinin, Türkiye ve Hindistan'da hazırlanan beyazlarda da çokça rastlanmasıdır.⁵⁴ Aynı zamanda

⁴⁸ ÖRŞİ-1, No: 7510, 121b.

⁴⁹ ÖRŞİ-1, No: 147, 2a.

⁵⁰ Nadire-kamile, Divan, Taşkent, 2001, 297 sayfa.

⁵¹ Bombacı A. Histoire de la Litterature Turque. Traduit par I. Melikoff. Paris, 1968, pp. 53, 126, 203-219.

⁵² Mesela: ÖRŞİ-1, No: 1709, 477a; ÖRŞİ-3, No: 941; Süleymanov H. Tekstologičeskaï isledavennie Liriki Alişir Nevayî. V. Treh tamah. Dissirtesiya Doktora Filologičeskih nayk. Taşkent-Moskova, 1955-1961, 52-53. Sayfalar; Hayıtmotov E. Nevayî Lirikası, Taşkent 1961, 26. Sayfa; Hakimov M. Nevayî Eserlerini geçiren Hattatlar, Taşkent 1991, 6. Sayfa.

⁵³ Gabrielle van den Berg. Examples of Persian and Shughni poetry from Tajik Badakhshan. In: Proceedings of the Third European Conference of Iranian Studies held in Cambridge, 11th to 15th September 1995. Part 2: Mediaeval and Modern Persian Studies. Ed. C.Melville. Wiesbaden, 1999, p.107.

⁵⁴ Blochet E. Catalogue des manuscrits persans de la bibliotheque Nationale. Tom III. Paris, 1928 (№1968-2012); Tom IV, 1934 (№1934, 2469, 2471).

Türkçedeki şiirler konusunda Türkiye’de hazırlanan beyazlar birkaç eserden meydana gelmektedir.⁵⁵ Orta Asya, Hindistan ve İran beyazlarından farklı tarzda, Türkiye’deki beyazlar, XVI. asırdan başlayarak iki dillidir. Bu eserlerde Farsça ve Osmanlı Türkçesine ait şiirlerin yanısıra, Çağatay Türkçesiyle yazılmış şiirlere de yer verilmiştir. Bu şiirler Ali Şir Nevayî Bâbü’r ve Übeydullah Han’a aittir. Dikkate değer nokta şu ki Ali Şir Nevayî’nin Çağatayca şiirleri, XVI. asırdan itibaren Orta Asya beyazlarında değil de Türkiye beyazlarına alınmıştır. Bir tek beyazda %20’den fazla Türkçe şiir verilmiştir. Bu, XVI. asır için gayet yüksek bir orandır.⁵⁶

Şunu da belirtmek gerekir ki XX. asır boyunca Çağatay edebiyatı ve özellikle Ali Şir Nevayî’nin eserleri, Hüseyin Baykara devrinde Osmanlı sarayında nazireler yazılmış, model olarak hizmet etmiştir.⁵⁷ Buradan hareketle Türkiye beyazlarında da %80 şiir; yani şiirlerin büyük bir kısmı Fars dilindedir. Dolayısıyla beyazlarda, Farsça yazılmış şiirler büyük bir yekün tutar.

Netice itibariyle, 12 adet beyazın incelenmesinden çıkan sonuç, Ali Şir Nevayî’nin şiirleri Orta Asya beyazlarında, XVIII. asrın ikinci yarısından itibaren yer almaya başlamıştır.

1. Bu durumda Çağatay edebiyatından önce doruğa ulaşmış Fars edebiyatı klasiklerine beyazlarda, münferit olarak itibar edildiği söylenebilir.
2. Orta Asya coğrafyasındaki hanlıklar ve onlar vasıtasıyla edebi muhitlerin artması, Nevayî ve genel olarak Türkçe şiire olan ilgiyi artırmıştır.
3. XVIII. asırdan başlayarak el yazma nüshaların çoğaltılması Türkçe şiirlerin beyazlarda açık bir şekilde artması sonucunu doğurmuştur.
4. Sadece Türkiye beyazlarında XVI. asırdan başlayarak, Türkçe şiirler, Farsça şiirlerle bir araya getirilmiştir.

KAYNAKÇA

ABDULLAYEVA B. Taşbasma beyazların ilmi tavsifi//Edebi miras, 1989, 4 (50), 37-44. Sayfalar. Alişir Nevayî eserlerinin elyazma ve Taşbasma nüshalarının bibliyografik olarak gösterilişi. Semerkant, 1990.

⁵⁵ Bu sonuca Paris Milli kütüphanesindeki beyazları inceleyerek ulaştık.

⁵⁶ Başka bölümlerdeki XVI asır Türkiye beyazlarında da aynen bu durumu görmek mümkündür. Mesela, 973/1565-1566 yılında Türkiye’de hazırlanan beyaz: Elyazma-V306-V307 (Dimitriyeva L.V. Opisenkiye Türkishki rukopisiya instituti vostokovideniya. Cilt III. Moskova, 1980, No: 800, 801).

⁵⁷ Fleischer C. *Bureacrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa Ali (1541-1600)*. Princeton, 1986, pp.273-292; Imber C. “Ideals and Legitimation in Early Ottoman History”. *Suleyman the Magnificent and His Age: The Ottoman Empire in the Early Modern World*. M.Kunt, C.Woodhead (eds.). London, 1995, pp.138-153.

- Alishir Nevayi eserlerinin Taşbasma Yayınları Tavsifi (catalog). Haz. B. Kasımhanov, Taşkent 1988.
- Alishir Nevayi, mükemmel eserler Toplamı, 3-19 Cilt, Taşkent 1988-2002.
- Bertelis İ. E. İzbrannie trudi. Istoriya Literaturi I kulçturi Irana, Moskova 1988, 300.
- BIRNBAUM E. "Lüçfi". El², V, pp.841-843.
- Bloch E. Catalogue des manuscrits persans de la bibliotheque Nationale. Tom III. Paris, 1928; Tom IV, 1934.
- BOMBACI A. Histoire de la Litterature Turque. Traduit par I.Melikoff. Paris, 1968.
- DĀNESHPAZHŪH M.T. "Bayāz". Encyclopaedia Iranica. Tom III (3), P. 886.
- DODHUDOIVE L., İyaviddinova E. Nizvestni spisok poemi DCami "Tuhfet el-ahrar" s miniyatoyemi//Cami ve Rabitahayi edebi. Kitab-I Evvel, Duşanbe, 1989, 146-156.sayfalar.
- ERKĪNOV A. "Imitation of Timurids and Pseudo-Legitimation: On the origins of a manuscript anthology of poems dedicated to the Kokand ruler Muhammad Ali Khan (1822-1842)" (http://www.nomadsed.de/en_calendar.html).
- _____ "Les copies des anthologies poétiques persan- chaghatây de la Bibliothèque nationale de France: contribution à l'étude des bayâz de l'Asie Centrale (XVe-XIXe s.)". *Studia Iranica*. 33/2 (2004), pp.221-242.
- _____ "Les timourides, modeles de legitimite et les recueils poetiques de Kokand" *Ecrit et culture en Asie centrale et dans le monde turko-iranien, XIVe-XIXe simcles // Writing and Culture in Central Asia and in the Turko-Iranian World, 14th-19th Centuries*. F.Richard, M.Szuppe (eds.), (Cahiers de Studia Iranica). Paris, 2008, pp...(in print).
- _____ "Un temoin important du mecenat de Muıammad-'Ali khān, le manuscript Supplement persan 1446 de la BNF". *Studia Iranica*. 37, 2008, pp.129-138.
- _____ The perception of works by classical authors in 18th and 19th century Central Asia: The example of the Xamsa of 'Ali Sir Nawa'i In: Muslim Culture in Russia and Central Asia from the 18th to the Early 20th Centuries. Vol. 2: Inter-Regional and Inter-Ethnic Relations. Ed. by A. v. Kuşgelgen, M. Kemper, A. Frank. [Islamkundliche untersuchungen. Band 216]. Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1998, 513-526.
- _____ From Persian poetic classicism to Timurid mannerism: Chaghatay(Turkic)-Persian bilingualism in the intellectual circles of Central Asia (1475-1900). Vienne, 2008, 270 p. (in print).
- _____ Manuscript Collections of the Former Uzbek Academy of Sciences Institute of Manuscripts (1978-1998). In: Manuscripta Orientalia. vol. 8, no 1, 2002, pp.36-38.
- _____ Manuscripts of the works by classical Persian authors (Hafiz, Jami, Bedil): Quantitative Analysis of 17th-19th c. Central Asian Copies. *Iran : Question et connaissances. Actes du IVe Congres Europeen des etudes iraniennes organise par la Societas iranologica Europaea*. Paris, 6-10 Septembre 1999. vol.II : Period medievale et moderne. Cahiers de Studia Iranica. 26. M.Szuppe (ed.). Paris, 2002. pp.213-228.
- ESAHZAD E. Lirikā Abd er-Rahmana DCami: problemi' tekste poetiki, Moskova, 1988, 130-131. sayfalar.
- FLEİSCHER C. *Bureocrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafā Ali (1541-1600)*. Princeton, 1986, pp.273-292.
- Gabrielle van den Berg. Examples of Persian and Shughni poetry from Tajik Badakhshan. In: Proceedings of the Third European Conference of Iranian Studies held in Cambridge, 11th to 15th September 1995. Part 2: Mediaeval and Modern Persian Studies. Ed. C.Melville. Wiesbaden, 1999, pp.105-112.
- HAKIMOV M. Nevayi Eserleri Kol yazmalarının Tavsifi, Taşkent 1983.
- _____ Nevayi Eserlerini Geçiren Hattatlar, Taşkent 1991.
- Halidov E. B. Arabskie Rokopisi I Arabskay Rukopisnay Traditsiya, Moskova 1985.

- HAMIDOVA M., Kolyazma Beyazlar-Edebi Menba, Taşkent 1981.
- HAYITMETOV E. Nevayi Lirikası. Taşkent 1961.
- HIRAVI N.M. Tarikhi nuskhapardāzi va taskhikhi intiqdoiyi nuskhahoyi khattiy. Tehran, 1380 (2001).
- IMBER C. "Ideals and Legitimation in Early Ottoman History". *Suleyman the Magnificent and His Age: The Ottoman Empire in the Early Modern World*. M.Kunt, C.Woodhead (eds.). London, 1995, pp.138-153.
- İSAKOV Y. Nevayi ve Hüsrev Dihlevi//Nevayi ve Edebi Tesir Meseleleri, Taşkent 1968, 88-106.s
 _____ Beyaz ve Beyazcılık Tarihi// "Özbek Edebiyatı Tarihi Meseleleri" Toplamı, taşkent 1976, 78-101.s
- Katalog FFande İnstitute Rukopisii, C. I-II, Taşkent 1988-1989.
- Katalog Vastacnih Rukopisii Akademi Nayk Tedcikskey SSR., C. V, Duşanbe 1974.
- KERAMET D. Tuyurkskaya Leksikografiya v İndi//Obşestvenniye Nayki v Özbekistani. No: 3, 2003, 68-72.s
- KLEİNMICHEL S. Halpa in Choresm (H^w arazm) und *ātin āyi* im Ferghanatal: Zur Geschichte des Lesens in Uzbekistan im 20. Jahrhundert. Teil 2. Berlin. 2000, (Anor 4).
- KRÄMER A. Geistliche Autorität und islamische Gesellschaft im Wandel. Studien über Frauenälteste (otin und xalfa) im unabhängigen Uzbekistan. Berlin, 2002.
- Lütfi, Sinsen Siverim, Gazeller, Rubailer, Kıtalar, Tuyuglar, "Gül ve Nevruz" Destanı, Neşre hazırlayanlar S. Erkinov, E. Fazılov, E. Ahmedhocayev, Taşkent 1987.
- MIRZAYEV E. Fani ve Hafız//Nevayi ve Edebi Tesir Meseleleri, Taşkent 1968, 53-62.s
- MÜNIROV K. Emir Hüsrev Dihlevi Eserlerinin ÖzSSR Fenler Akademiyası Şarkşinaslık Enstitüsü Toplamındaki Kolyazmaları, Taşkent 1975.
- MÜNIROV K., NASIROV E. Alişir Nevayi Kolyazma eserleri Kataloğu, Taşkent 1970.
- MUNZAVI A. Fihristi nuskhahoyi khattiyi farsiyi Pakistan. Jild 8, manzumaha (2). Islamabad, 1366 (1987).
 _____ A. Fihristi nuskhahoyi khattiyi katabkhanayi Ganğbakhsh. Jild 1, Lahor, 1357 (1978).
- Nadire-Kamile, Divan, Taşkent 2001, 297.s.
- NAWSHAHI S.A. Fihristi nuskhahoyi khattiyi farsi. Munzayi Milliyi Pakistan, Karachi. Islamabad, 1404 (1983).
- Özbek Edebiyatı Tarihi, II Cilt, XV asrın ikinci Yarısı, Taşkent 1978.
- Philologiae Turcicae Fundamenta. II. Wiesbaden, 1964, 392; Özbek Edebiyatı Tarihi, IV Cilt, Taşkent, 1978, 51-54. sayfalar.
- Philologiae Turcicae Fundamenta. II. Wiesbaden, 1964.
- RIZAYEV E. R. İndiyski stili v poezzi ne Farsi Konse XVI-XVII yy, Taşkent 1971.
- Rukopisi proizvediniy Abdurrahmane DCami v Sobrenii Institut Vostokovidenniya Akademii Nayk Özbekiskay SSR. Sost. A. Urunvayev, L. M. Epifenove, Taşkent 1965.
- Sobranie Vostocnih Rukopisii, C. II, Taşkent 1954.
- SÜLEYMANOV H. Tekstologičeskai İssledovanie Lirikı Alişire Nevayi. V. Treh Tomah. Dissertasiya Doktora Filologičeskıh Nayk. Taşkent-Moskova 1955-1961.
- The Cambridge History of Iran. Vol. 6, The Timurid and Safavid periods. Ed. P.Jackson, L.Lochhart, Cambridge, 1986.